

ГЛОБАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЕВОЛЮЦІЇ СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Стаття присвячена аналізу основних тенденцій глобального характеру, які справляють головний вплив на еволюцію сучасної системи міжнародних відносин після завершення „холодної війни».

Ключові слова: міжнародна політика, міжнародні відносини, система міжнародних відносин, тенденції міжнародних відносин.

Сучасна система міжнародних відносин з рубежу 80 — 90-их років ХХ століття переживає кардинальні зрушення. Їх перебіг має безпосереднє прикладне значення для всього людства. Осмислення якісних змін останніх десятиліть на міжнародній арені водночас привертає увагу численної наукової когорти міжнародників, політологів, істориків. Усе це актуалізує дослідження суті, характеру перебігу й еволюції основних тенденцій розвитку сучасних міжнародних відносин. На наш погляд, порушена проблема в змістовному ключі вимагає спинитися на двох основних сюжетах. Перший стосується категоріального розуміння і визначення сучасної — після припинення існування Радянського Союзу та світової системи соціалізму — епохи міжнародних відносин. Другий присвячений визначенню й характеристиці головних тенденцій і перспектив їх розвитку, насамперед у глобальному, але також регіональних та периферійних вимірах.

Після Другої світової війни були сформовані дві концепції або два підходи до розуміння змісту й направленості міжнародних відносин. Перший дістав назву «традиціоналістського» і найбільш повне втілення знайшов у працях американського політолога Ганса Дж.Моргентау (наприклад, «Політика націй»). Учений визначав міжнародні відносини як «політичні взаємини між націями», в основі яких лежить боротьба за владу — єдиний «національний інтерес» для всіх учасників або акторів міжнародного життя. Це, на його думку, зумовлюється їхньою природною схильністю до насильства й жагою влади. Прихильники другого підходу — «модерністського» — намагалися сформулювати більш широкі та різнобічні уявлення про сутність міжнародних відносин. Але на практиці вони часто ігнорували загальні соціальні закономірності й обмежували дослідження міжнародних відносин пошуками шляхів оперативного втручання у їх розвиток.

Найчастіше «модерністи» розглядали тільки окремі компоненти міжнародного життя, наприклад процес прийняття зовнішньополітичних рішень, їх оптимізації та втілення у життя. Тому наука про міжнародні відносини фактично зводилася до визначення поведінки окремих суб'єктів цих відносин, найчастіше до вивчення політики окремих держав, хоча й не завжди. Так, представник школи біхевіоризму Д.Сінгер запропонував вивчати поведінку всіх можливих учасників міжнародних відносин — від індивідів до глобальної спільноти, зовсім не турбуючись про встановлення пріоритету відносно їх ролі на світовій арені. В цілому міжнародні відносини розглядалися «модерністами» насамперед як звичайна сукупність зовнішніх політик окремих держав, що робило можливим виявлення оптимальних засобів досягнення окремих національних інтересів, але недооцінювало небезпеку їхнього зіткнення.

Однак представникам обох підходів не вистачало розуміння міжнародних відносин як цілісної системи та функціональної єдності її складових компонентів, з одного боку, і як діяльності на міжнародній арені різноманітних політичних акторів (держав, народів, суспільних і громадських рухів, організацій тощо) — з другого. Такий комплексний підхід почав формуватися з початку 70-их років XX століття. Він базувався на поглядах французького соціолога М.Мерля, який у праці «Соціологія міжнародних відносин» обґрунтовував можливість використання системної моделі американського політолога Д.Істона для дослідження міжнародних відносин. Фактично М.Мерль запропонував увести новий критерій для визначення специфіки міжнародних відносин і назвав його «критерієм локалізації». За цим критерієм специфіка міжнародних відносин визначається як «сукупність угод або потоків, що перетинають кордони або ж мають тенденцію до перетинання кордонів». Таке визначення дозволяє враховувати особливості кожного етапу в розвитку міжнародних відносин і не зводити їх лише до міждержавних взаємодій.

Концептуальні підходи до розуміння сучасного етапу еволюції міжнародних відносин були закладені в період руйнації біполярного світу епохи «холодної війни» і формування нових основ світового й міжнародного порядку. З'явилися відповідно дефініції, які набули швидкого поширення та стали крилатими. Назвемо, наприклад, «зіткнення цивілізацій» С.Хантінгтона [1] чи «кінець історії» Ф.Фукуями [2], «футурошок» і «третю хвилю» Е.Тоффлера [3], «інформаційну епоху» М.Кастельса [4], «світ без кордонів» Зб.Бжезинського [5] або «світ-систему» І.Валлерстайна [6-8], «уніполярну міжнародну систему» А.Страуса тощо.

Необхідно відзначити, що система міжнародних відносин у сучасному світі має дуже складну будову і будь-яке визначення чи типологія тільки більш або менш умовно відображає міжнародні реалії. Не можна не помітити й того факту, що основоположну роль у пізнанні законів функціонування міжнародної системи відіграє її структура. Згідно з базовою ідеєю, нескоординована діяльність суверенних держав із своїми інтересами формує міжнародну систему, головною ознакою якої є домінування обмеженого числа найсильніших держав і структура якої визначає стосунки всіх міжнародних суб'єктів. Звідси найзагальнішим законом міжнародних систем вважається залежність їх від структурних характеристик системи. Ще одним найбільш загальним законом учені, наприклад Р.Арон, називають закон рівноваги міжнародних систем або закон балансу сил, котрий дозволяє зберегти відносну стабільність міжнародної системи.

Стосовно трансформації міжнародної системи, то основним її законом вважається закон кореляції між полярністю та стабільністю міжнародної системи. Однак розпад радянського блоку й крах глобальної біполярної системи поставили такі питання, які не можуть бути розв'язані в рамках традиційних термінів «полюси», «баланс сил», «конфігурація співвідношення сил» і т.п. Світ уступив у смугу невпевненості й зростаючих ризиків. За визначенням російського політолога-міжнародника А.Д.Богатурова: «Ялтинсько-потсдамський порядок розпався, а міжнародна система стала скочуватися до дерегулювання» [9, с. 29]. Як наслідок глобальна міжнародна система переживає глибокі потрясіння, пов'язані з трансформацією своєї структури, змінами її взаємодії із середовищем. Це відповідним чином позначається на її регіональних і периферійних вимірах, доказом чого слугують події довкола Косово, Грузії, Іраку чи Афганістану.

Бельгійський учений А.Самюель навіть вважає, що людство вже вступило в «новий міжнародний світ». Американський науковець Дж.Розенау говорить про «світ постміжнародної політики». Швидкість та глибина змін, котрі в ньому відбуваються, мають як мінімум три головних наслідки. По-перше, відбувся перехід від біполярного світу до комплексного. По-друге, цей перехідний світ став непередбачуваним і в ньому вже неможливе розв'язання питань міжнародної безпеки старими військово-силовими методами. По-третє, надзвичайно важливого значення в сучасному світі, в тому числі й у сфері світової політики, відіграють інформаційні технології, що дозволило схарактеризувати сучасне суспільство як інформаційне. Ці наслідки можна звести до одного висновку: відбувається переструктурування всього світового політичного простору, а значить, закономірності міжнародних відносин хоча й зберігаються, але набувають нових рис і часто розглядаються у вигляді універсальних закономірностей або тенденцій розвитку сучасних міжнародних відносин.

У плані виявлення змісту основних закономірностей (наявності довгої низки схожостей у міжнародних відносинах, які не залежать від особливостей тієї чи іншої епохи) і тенденцій (напрямку, направленості еволюції міжнародних відносин) розвитку взаємодій на міжнародній арені між учасниками світового політичного процесу, то, підсумувавши різні точки зору (Ж.-Б.Дюрозеля, Р.Арона, Г.Моргентау), погодимося з професором, завідувачем кафедри соціології міжнародних відносин Московського університету імені М.Ломоносова П.О.Циганковим [див.: 10] з приводу таких фундаментальних закономірностей сучасних міжнародних відносин: 1) головними дійовими особами міжнародних відносин є держави, а формами їх міжнародної діяльності — дипломатія, війна й стратегія. Зауважимо при цьому, що число «акторів» на міжнародній «сцені» значно більше та часто вони відіграють не менш, а навіть і більш помітну від держав роль; 2) державна політика має дві взаємопов'язані різновидності — внутрішню й зовнішню або міжнародну; 3) основою всіх дій держав на міжнародній арені виступають національні інтереси, елементами яких є безпека, виживання та суверенітет; 4) міжнародні відносини — це силова взаємодія держав, де перевага належить наймогутнішим або великим державам; 5) залежно від розподілу могутності між великими державами баланс сил може набувати різних конфігурацій — «європейський концерт», біполярний, однополюсний і т.д. Це п'ять основних закономірностей, сформульованих у рамках державно-центричної парадигми міжнародних відносин.

Універсальні або найзагальніші закономірності повинні відповідати критеріям просторово-часового та структурно-функціонального характеру. Це означає наступне. По-перше, їх дія мав стосуватися не лише певних регіонів, а світу в цілому. По-друге, вони повинні спостерігатися в історичній ретроспективі, в сучасний період розвитку міжнародних відносин, а також не виключатися в майбутньому. По-третє, вони мають охоплювати всіх учасників міжнародних відносин і всі сфери суспільного життя. Звідси можна виділити дві основні універсальні закономірності або дві провідних тенденції в розвитку сучасних міжнародних відносин. До них належать глобалізація та фрагментація міжнародних відносин, становлення єдиного, цілісного світу й усе нові форми його розколу. Ці універсальні закономірності є діалектично протилежними сторонами однієї внутрішньо суперечливої тенденції — зростання взаємозалежності сучасного світу — і її проявів у сфері міжнародних відносин.

Якщо поглибити розуміння глобальних політичних тенденцій, причому не тільки з погляду історії, але й соціології міжнародних відносин, яка ґрунтується на вивченні способів впливу держави на суспільство і дослідженні механізмів впливу соціальних спільнот та інститутів на державу й політичний порядок у цілому, то можна урізноманітнити і розширити коло тенденцій міжнародних відносин у сучасному світі. Серед них назовемо такі:

Тенденція до демократизації міжнародних відносин. *Перший її аспект* зводиться до розмивання кордонів між внутрішньою та зовнішньою політикою. Висновок про прозорість кордонів між ними поряд з висновком про втрату державами монополії на роль зверхувача долі міжнародної політики відіграв вирішальну роль у становленні транснаціоналізму як теоретичного напрямку у вивченні міжнародних відносин. Цей аспект, щоправда, на сучасному етапі розвитку міжнародного життя все ще не заперечує визначальної ролі державоцентричних підходів до аналізу стану і перспектив еволюції всієї системи сучасних міжнародних відносин.

Другий аспект полягає у наповненні демократичним змістом як міжнародних відносин, так і внутрішньополітичних процесів. Він спостерігається в усіх країнах незалежно від пануючого в них типу політичного режиму. Всесвітнє поширення дістає таке явище, як прогресуюча політизація мас, що повсюдно вимагають доступу до інформації, участі у прийнятті політичних рішень, поліпшення свого матеріального становища та якості життя.

Третій аспект пов'язаний із розширенням складу й зростанням багатоманітності політичних акторів. Тільки за останні 50 років кількість держав — членів ООН — зростає з 60 до 195. Водночас поряд з державами зростає кількість і неоднорідність інших діючих осіб на міжнародній арені. Серед них — регіональні адміністрації, сепаратистські сили, релігійні рухи, незалежні профспілки, екологічні партії, транснаціональні корпорації, політичні об'єднання, нарешті, міжнародні організації. У результаті, як підкреслює Дж.Розенау, виникають контури нової, «постміжнародної політики».

Тенденція до змін у змісті загроз міжнародному миру і розширення поняття безпеки. *Перший її аспект* зумовлений посиленням ролі біфуркаційного чинника в міжнародних відносинах. Дж.Розенау відзначає, що світ «постміжнародної політики» характеризується хаотичністю й непередбачуваністю, спотворенням ідентичності, переорієнтацією традиційних зв'язків авторитету та лояльності. Іншими словами, зростання числа учасників уносить у систему міжнародних відносин велику невпевненість. Тому забезпечення воєнної безпеки держав продовжує залишатися актуальним завданням. Причому до нього додаються виклики, пов'язані зі зростанням впливу інтеграційних і глобалізаційних процесів, ставок у сфері економічного змагання, проблемами міжнародного тероризму тощо.

Другий аспект трансформаційного плану: треба особливо звернути увагу на той факт, що в сучасному світі відбувається трансформація нині діючих концепцій і структур безпеки конфронтаційного типу в концепції й структури безпеки, основані на співробітництві. Цей аспект характеризує взаємовплив та взаємозалежність національного і міжнародного аспектів безпеки. Виникає нове розуміння й зацікавленість кожного суб'єкта в забезпеченні національної безпеки через зміцнення безпеки міжнародної.

Третій аспект пов'язаний із закріпленням нових елементів у правилах поведінки між державами в рамках сучасного міжнародного порядку, що

насамперед характеризується зростанням визначального впливу двох кардинальних постулатів — права гуманітарної інтервенції та нелегітимності авторитарних режимів (інтервенція НАТО 1999 року в Косово, тиск на С.Мілошевича в Сербії, війна 2003 року в Іраку, погрози Північній Кореї та Ірану з боку США тощо). Новизна ситуації в тому, що США й держави НАТО стали наполегливо домагатися легітимізації практики гуманітарних інтервенцій і ствердження в міжнародних відносинах нового принципу вибіркової легітимності урядів суверенних держав — тенденції, яка йде врозрід з основоположним принципом невтручання, закріпленим ще Вестфальським миром 1648 року.

Четвертий аспект зумовлений утвердженням новітніх сучасних механізмів регулювання міжнародного порядку. Фактично здійснена реорганізація глобальних структур світоуправління таким чином, що поряд з універсальними за охопленням і офіційними за статусом оонівськими механізмами склався напівзакритий та неформальний (за кількістю членів і типом прийняття рішень) механізм „великої вісімки» з блоком НАТО. На початок XXI століття ця неформальна коаліція за практичним впливом на світову політику не лише стала врівень з ООН, але й чітко окреслила тенденцію до нарощування свого впливу в подальшому. Водночас поряд з двома гілками механізму регулювання міжнародних відносин — універсальною (ООН) та інституційно-груповою (G-8 + Північноатлантичний альянс) — у світі стали проступати контури третьої гілки. Мова йде про тенденцію до зростання індивідуально-групового впливу на всю систему міжнародного світопорядку з боку США (як свого роду „світового жандарма») і за необхідності вузької коаліції вибраних ними під реалізацію конкретної мети держав (наприклад, коаліція США, Великої Британії, Росії у другій афганській війні 2001-2002 років або американо-британська військова коаліція проти Іраку в 2003 році).

Тенденція до глобалізації та фрагментації, інтеграції та дезінтеграції міжнародних відносин. *Перший її аспект* викликаний глобалізацією міжнародного життя, зростанням універсальності, взаємозалежності та взаємообумовленості сучасних міжнародних процесів. Фактично найважливішою сутнісною характеристикою глобалізації стали реалії нової якості „всезагальності» людського буття: воно більше не вкладається у звичні рамки національно-державних утворень і відповідно державоцентричної парадигми. Тобто мова йде про створення глобального („всесвітнього») співтовариства, у рамках якого існуючі національно-державні утворення виступають як більш-менш самостійні структурні одиниці. Водночас глобалізаційні процеси ведуть до зростання конфліктогенності, оскільки за ними стоять колосальні інтереси (економічні, політичні, інформаційні, військові тощо), корінні відмінності між потенціалом і можливостями різних країн світу, культурно-цивілізаційні розбіжності й виклики, а також виникнення нових та загострення багатьох старих глобальних проблем.

Другий аспект характеризує сутність фрагментації міжнародних відносин. І.Лолан говорить про „балканізацію планети». Під нею він розуміє незворотний процес розпаду відносин солідарності та взаємозалежності, що поступово встановились у повоєнному світі. П.А.Циганков також вважає, що явища „фрагментації», „балканізації», „дроблення» відображають реальні тенденції, котрі стосуються і політичних рішень. Мова йде про те, що розпад СРСР та Східного блоку, ліквідація біполярної системи ослабили „внутрішню дисципліну» західних держав і виявили раніше приховані суперечності. Колись єдиний Захід змінюють окремі центри сили, про що свідчить

утворення ЄС та НАФТА. У цьому сенсі заслуговує на увагу точка зору академіка Є.М.Примакова. В книзі „Мінне поле політики» він зазначив: „Природно, що закінчення „холодної війни» стало відправною точкою просування до облаштування стабільного і передбачуваного світу на глобальному рівні. Але водночас різко розширилась зона регіональних конфліктів, повсюдний шок спричинив злет хвиль тероризму. Зберігається загроза поширення зброї масового знищення» [11, с. 9].

Третій аспект полягає у виявленні феномена економічної, соціальної, політичної інтеграції та дезінтеграції, які спостерігаються сьогодні практично в усіх регіонах світу. Прикладом можуть служити, з одного боку, процеси «об'єднання Європи», а, з другого — процеси розпаду на просторі колишнього СРСР і світу соціалізму взагалі. Теоретики й аналітики міжнародних відносин правомірно звертають увагу на ту обставину, що формування цілісного світу супроводжується не тільки інтеграційними процесами, але й створює умови для виключення, відкидання на периферію всіх, хто не здатний увключитися до міжнародних взаємозв'язків і справляти вплив на їх розвиток. Недаремно, виходячи з основних тенденцій світового розвитку, соціолог Дж.Грум вважає, що сучасне «покликання науки міжнародних відносин полягає у створенні політичної соціології глобального суспільства».

Тенденція інформаційно-комунікативного змісту. *Перший аспект* зумовлений фантастичним зростанням ролі інформації в сучасному світі, швидкістю її надходження, можливостями доступу до неї та оперуванням або маніпулюванням інформаційними ресурсами. Інтернет охоплює всю сферу політичних комунікацій у сучасному соціумі, видозмінюючи й устанавлюючи їх нові принципи. При цьому цінність сіті зростає, за „законом Меткафа», пропорційно квадрату чисельності його користувачів. Практично це значить, що при зростанні кількості користувачів Інтернетом з 500 млн. до 1 млрд. цінність Інтернету і його можливостей зростає в чотири рази.

Другий аспект — зростання ролі Інтернету в світовій політиці, де він виступає у трьох головних якостях. Насамперед, мова йде про Інтернет як простір світової політики, в котрому відображається і відбувається діяльність різноманітних міжнародних інститутів, а також проявляються нові фактори впливу на світову політику й становище держав на планеті. Крім того, Інтернет виступає як об'єкт світової політики, тобто окремий простір. У цьому сенсі він залишається на периферії світової політики. Це викликано, зокрема, тим, що питанням його регулювання та розвитку як об'єкта приділяється мало уваги. Нарешті, Інтернет потрібно розглядати і як виклик світовій політиці, тобто як свого роду технологію, котра формує життя суспільства, змушує міжнародні інститути видозмінюватися й по-новому впливати на еволюцію людства.

Третій аспект полягає в тому, що в Інтернеті накопичуються всі „нові знання світу». Загалом, держави, які виграють „світову інформаційну гонку», на думку російського дослідника Д.Пескова [12, с. 243], отримають три типи бонусів: безпосередні — за рахунок підвищення ефективності прийняття та реалізації рішень; тактичні — завдяки одержанню нових функціональних можливостей; стратегічні — маючи здатність устанавлювати свої правила гри на якісно новій території інформаційного поля.

Тенденція до змін у характері відносин між телуро- і таласократичними силами в світі після завершення «холодної війни». Вона полягає в еволюції сучасної геоісторичної фази планетарного дуалізму як „певного способу реалізації основної суперечності сил Суші та Моря» [13,

с. 504]. Найважливішими тут є особливості структури, конфігурації центросилових відносин. При цьому одночасно існують і розвиваються два виміри: інтеграція таласо- й телурократичної напівсфер під владою домінуючого центру сили — США; формування поліцентричності для запобігання глобалістичним зазіханням (поряд і з США — ЄС, Росія, Китай). Така ситуація, коли гегемонія в одній напівсфері співвідноситься з поліцентризмом, досить небезпечна для міжнародного миру. Саме в сучасних умовах загострення міжнародної обстановки й конфронтації, зокрема по лінії США — Росія, ми спостерігаємо загрозу порушення рівноваги між телурократією і таласократією на глобальному рівні.

Загалом проблема закономірностей і тенденцій еволюції міжнародних відносин, залишається дискусійною в науці про міжнародні відносини, що, зокрема, пов'язано і з її відставанням в осмисленні глобальних міжнародних політичних тенденцій. Це пояснюється насамперед специфікою цієї сфери суспільних відносин, де особливо важко виявити повторюваність тих або інших подій та процесів. Тому основні риси як закономірностей, так і тенденцій еволюції сучасних міжнародних відносин проявляються у їх відносному, вірогіднісному, стохастичному, минушому характері. Водночас постійна еволюція, яку вповні можна визначити і як трансформаційну еволюцію, та характер змін у світі «постміжнародної політики» не дають можливості прийти до консенсусу щодо загальноприйнятої назви сучасної системи міжнародних відносин.

Примітки

1. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Пер. с англ. / С.Хантингтон. — М.: ООО „Издательство АТС», 2006. — 576 с.
2. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Пер. с англ. / Ф.Фукуяма. — М.: ООО „Издательство АТС», 2004. — 487 с.
3. Тоффлер Э. Третья волна / Пер. с англ. / Э.Тоффлер. — М.: ООО „Издательство АТС», 2004. — 261 с.
4. Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура / Пер. с исп. / М.Кастельс. — М.: ГУ ВШЭ, 2000. — 608 с.
5. Бжезинский Зб. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство / Пер. с англ. / Зб.Бжезинский. — М.: Международные отношения, 2007. — 280 с.
6. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / Пер. с англ. / И.Валлерстайн. — СПб.: Университетская книга, 2001. — 416 с.
7. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / Пер. с англ. / И.Валлерстайн. — М.: Логос, 2003. — 368 с.
8. Валлерстайн И. Миросистемный анализ: Введение / Пер. с англ. / И.Валлерстайн. — М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. — 248 с.
9. Системная история международных отношений / Под ред. А.Д.Богатурова. — Т. 1. 1918 — 1945 гг. — М.: Культурная революция, 2006. — 480 с.
10. Международные отношения: социологические подходы. — М.: Гардарики, 1998. — 352 с.
11. Примаков Е.М. Минное поле политики. — 2-е изд. / Е.М.Примаков. — М.: Молодая гвардия, 2007. — 368 с.
12. Современные международные отношения и мировая политика: Учебник / Под ред. А.В.Торкунова. — М.: Просвещение, 2005. — 247 с.

13. Шепелев М.А. Теория международных отношений: Учебник / М.А. Шепелев. — К.: Вища школа, 2004. — 622 с.

S.S. Troyan

Глобальные тенденции эволюции современных международных отношений

Статья посвящена анализу основных тенденций глобального характера, которые производят главное влияние на эволюцию современной системы международных отношений после завершения «холодной войны».

Ключевые слова: международная политика, международные отношения, система международных отношений, тенденции международных отношений.

S.S. Troyan

Global Tendencies of Evolution of Modern International Relations

The article deals with the analyses of main global tendencies which have a considerable impact upon the evolution of modern international relations in the period that followed the «cold war» time.

Key words: international policy, international relations, system of international relations, tendencies in international relations.

Видання «Східний Європеїст» № 12 березень 2009

